

Старовинні грецькі літери на фасаді Десятинної церкви та їх перші дослідники

Фрагменти кам'яного фризу з грецькими літерами, що вмонтовувались до південної стіни Десятинної церкви при її перебудовах, добре відомі дослідникам. Всі дев'ять фрагментів фризу з тринадцятьма літерами грецького алфавіту нині зберігаються у фондах Національного заповідника «Софія Київська» і публікувалися неодноразово¹. На сьогодні їх трактують як уцілілі залишки ктиторського напису на стінах зведеного князем Володимиром храму². Як прийнято вважати, під час будівництва у 1630-х роках своєї споруди з використанням збереженої стіни зруйнованого монголами першого храму київський митрополит Петро Могила (1632–1647) розпорядився вмуровати наявні камені з літерами до цієї давньої стіни³. Через два століття при спорудженні нової Десятинної церкви за проектом В. Стасова у 1830-х рр. кам'яні фризи з літерами було знову вмонтовано до її південного фасаду, як тоді пояснювали, «для пам'яті».

За період дворазової «відбудови» першого кам'яного храму всієї Русі, тобто між 1630-ми і 1830-ми роками, грецькі літери у його південній стіні привертали неабиякий інтерес як сторонніх відвідувачів Києва і любителів

- 1 Архипова Є.І. Архітектурно-пластичний декор та саркофаги Десятинної церкви. *Церква Богородиці Десятинна в Києві*. Київ, 1996, 64–66. Тут же опубліковано прориси літер на фризах. Див. також опис розмірів і матеріалів фризів, з вказанням інвентарних даних: Каталог. *Церква Богородиці Десятинна в Києві*. Київ, 1996, 123, №№ 39–46.
- 2 В.І. Ставицький запропонував вважати кам'яні фризи частиною однієї композиції разом із уцілілим рельєфом, що містить зображення Богородиці з немовлям: Ставицький В.І. Грецькі написи з церкви Богородиці Десятинної у Києві. *Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка*. Том ССXXXI. Львів, 1996, 186–188. Пізніше Є.І. Архипова переконливо обґрунтувала належність цих фрагментів до Десятинної церкви часу її будівництва, подала їх детальний опис, наявні версії прочитання, а також запропонувала близькі аналогії з візантійськими пам'ятками у Криму та Константинополі: Архипова Є.І. *Резной камень в архитектуре Древнего Киева (конец X — первая половина XIII в.)*. Київ, 2005, 24–28. Див. також інші аналогії подібного роду храмів: Орлова М.А. *Наружные росписи средневековых памятников архитектуры. Византия. Балканы. Древняя Русь*. Москва, 1990, 61–64.
- 3 Про масштаби реставрації Петра Могили, див.: Елшин Д., Ивакин Г. Церковь Рождества Богородицы Десятинная митрополита Петра Могила (история, археология, изобразительные источники). *Ruthenica* IX (2010), 81–82, 85.

старовини, так і серйозних знавців київських старожитностей. Всіх однаково цікавило значення напису епохи Володимира, втіленого у цих загадкових літерах. Здійснені в різний час спроби його розгадати неминуче завершувались констатацією неможливості це зробити через фрагментарну збереженість⁴. При цьому кожна чергова спроба спонукала до додаткових розшуків обставин перебудови і ремонтів храму. Огляд кожної з них є важливим для характеристики уявлень як про саму Десятинну церкву, так і про минуле Русі та церковні старожитності князя Володимира у Києві загалом. Крім того, системний аналіз «досвідів» розгадування смислу літер за період від третьої чверті XVIII ст. до перших археологічних розкопок у Києві 1820-х рр. дає змогу яскраво проілюструвати процес становлення критичної історіографії. Цьому й присвячена пропонована стаття. Водночас одним із її внесків є введення до наукового обігу документальних даних про ремонт храму у 1760-х рр., а також найдавніших зображень його стіни із грецькими літерами.

Зведена з ініціативи і коштом митрополита Петра Могили споруда Десятинної церкви була скромною за своїм масштабом, порівняно із першовзірцем. Найімовірніше, вона задумувалася не просто церквою, за нею також передбачалася роль «місця пам'яті» православного «народу руського», членом якого фактично був кожен, хто вважав себе приналежним до Київської митрополії в межах Речі Посполитої. «Батьком» цього «народу» могилянські друки називали князя Володимира, а відповідно актом початку його історії — хрещення Русі. Десятинна церква була важливим пунктом у подібних «споминах». До неї нав'язувалися засновані на апеляції до літопису спогади про облаштування хрестителем Русі церкви (надання десятини та уставу), а також відомості про саме місце його поховання. У цьому зв'язку, рішення вмурувати давні кам'яні фризи з літерами до південного фасаду храму мало далекосяжні ідейні перспективи. Адже могилянська новобудова отримувала важливу «печатку старовини», а заодно і пряме пов'язання із самим князем Володимиром. Все це надалі забезпечувало особливу увагу до неї.

Відповідне враження промовисто відображено у репліках спостерігачів «зі сторони». Так, у виданому в Руані 1651 р. *Описі України та її провінцій* французький інженер Гійом Левассер де Боплан до свідчень київської старовини найперше відносить Десятинну церкву та грецькі літери на ній. Сам храм у праці названо «церквою Святого Василя», за хрестильним іменем «просвітителя Русі». В інтерпретації Боплана, глибину історії храму (а її він

4 За запропонованим А. Білецьким варіантом прочитання напису, одне з його слів має аналогію з відомим текстом Апокаліпсису («Я — есмь Альфа и Омега...») (гл. 1. Ст. 8): Архипова Е.И. *Резной камень в архитектуре Древнего Киева*, 26.

вимірів у 1400 років!) засвідчують «залишки стіни з грецькими написами на алебастрі», які поступово «стерлися від давності»⁵. Зауважимо, з-поміж усіх давніх споруд колишньої столиці Русі Боплан відзначає лише руїни Десятинної церкви. Основна увага ерудованого французького інженера прикута до уцілілих старожитностей, передусім Софійського собору, Михайлівського Золотоверхого монастиря та Києво-Печерської лаври.

Симптоматично, через більш як сто років Десятинну церкву та її літери так само сприйматиме унікальним свідченням київської давнини Франсіско де Міранда, відомий борець за свободу країн Південної Америки. Відомий венесуелець приїхав до Києва на початку 1787 р. у пошуках підтримки Катерини II, яка три місяці перебувала у місті (з лютого по кінець квітня) в рамках своєї подорожі до Криму. Як було прийнято, іноземець приділив час для знайомства з історичними старожитностями міста. У своєму щоденнику він занотував, що з цього приводу спеціально вирушив «у пошуки руїн, як говорять, дуже древньої і відомої церкви святого Василя та її старовинних грецьких написів»⁶. Відзначимо, венесуелець, як і століттям раніше француз, ідентифікує храм за хрестильним іменем князя Володимира, найімовірніше, під враженням почутих від супровідників літописних легенд про хрещення Русі. І що найважливіше, з-поміж інших київських храмів, спорудження яких ще від часу Петра Могили приписувалось князеві Володимиру (а це Спаса на Берестові і Трьохсвятительська)⁷, відзначається тільки Десятинна церква. Безперечно, така увага до неї забезпечувалася грецькими літерами на південній стіні, що вирізняли її з-поміж усіх інших пам'яток давнього княжого минулого Києва, котрі упродовж XVII ст. отримали виразне барокове оздоблення.

Майже за двадцять років до приїзду до Києва Катерина II направила сюди спеціальний запит щодо примітної старожитності міста. 29 серпня 1769 р. київський митрополит Арсеній Могилянський (1757–1770) отримав листа від таємного радника, кавалера і сенатора Григорія Теплова з викладом розпорядження імператриці скопіювати і за можливості перекласти давній

5 Боплан де Гійом-Левассер. *Опис України, кількох провінцій Королівства Польського, що тягнуться від кордонів Московії до границь Трансільванії, разом з їхніми звичаями, способом життя і ведення воєн*. Київ, 1990, 27. У коментарі до повідомлення «церкву Св. Василя» помилково ототожнено із Трьохсвятительською (с. 123–124). Припускаємо також, що вказаний вік храму — 1400 років — є друкарською помилкою. В інших виданнях праці вказано менший, більш правдоподібний, вік — 400 років.

6 Див. відповідний запис у щоденнику, фрагменти з якого опубліковано за перекладом з іспанської у виданні: Франсіско де Міранда. *Щоденник. Київська старовина*, 2/3 (317–318), 1996, 35.

7 Про це заявлено у відомих київських друках програмного характеру — *Patericon albo Żywoty śś. Oyców Pieczarskich...* (1635) Сильвестра Косова та *Teratourgema lubo Cuda ktore były tak w samym świętodusotwornym monastyrze Pieczarskim Kiiowskim* (1638) Афанасія Кальнофойського. В останній вміщено карту з позначенням лаврських мощів і давніх київських церков. У поясненнях до неї, а також у розділі про фундаторів відзначено будівництво хрестителем Русі не лише Десятинної церкви, а й Трьохсвятительської та Спаса на Берестові. У Києві ця помилкова ідентифікація була загальноприйнятою до другої половини XIX ст. Цьому посприяли перевидання *Синопису* (останнє у 1832 р.) з цією ж інформацією.

напис, уміщений на стіні «старовинної церкви святого Володимира». Його, мовляв, не можуть зрозуміти ані кияни, ані гості міста. Церковний владики оперативно виконав прохання, підготувавши менш ніж за два тижні копію напису із супровідним листом (12 вересня 1769 р.) із поясненням причин неможливості його розшифрувати. Лист-запит із Петербурга і клопоти з його виконанням у Києві у серпні-вересні 1768 р. є першою відомою спробою систематичного дослідження артефакту епохи князя Володимира.

Обидва листи разом із малюнками грецьких написів вперше оприлюднив у 1910 р. П. Орловський у короткій замітці в *Трудах КДА*⁸. Ця публікація надалі використовувалася в усіх дослідженнях, присвячених кам'яним фризам із грецькими літерами Десятинної церкви. Однак, як покажемо далі, текст листа митрополита у ній передано із суттєвими помилками. З іншого боку, у публікації зовсім не обговорено інші документи, важливі для розуміння усіх перипетій із обстеження і розшуку грецьких написів у київських церквах.

На щастя, хиби у публікації Орловського можна виправити завдяки тому, що серед паперів архіву Київської консисторії збереглася окрема діловодна справа, заведена за листом Теплова і дорученнями на його основі⁹. Крім того, вдалося відшукати фрагмент журналу із протоколами засідань консисторії відносно запиту щодо літер¹⁰. Завдяки цьому маємо змогу з усіма подробицями висвітлити, як виконувався один із перших запитів імператриці до Києва на «історичну тематику», а також запропонувати нову більш якісну публікацію малюнку 1769 р. літер зі стіни Десятинної церкви.

Лист від Теплова, датований 18 серпня 1769 р., митрополит Арсеній отримав у суботу «1769 года августа 29-го, часа 4 сполдня». Очікуваною резолюцією на ньому став запис: «въ самой скорости по сему исполнению учинить»¹¹. А вже наступного (дарма що недільного!) дня, 30 серпня, у Верхньокиївській та Києво-Печерській протопопіях отримали розпорядження знайти той старовинний і незрозумілий запис («которого разумѣть не можно или трудно»). Передбачалось це зробити у трьох церквах — Десятинній і Трьохсвятительській (належним Верхньокиївській протопопії) та у Спаса на Берестові (при Києво-Печерській протопопії). У розпорядженнях обидвом протопопіям акцентовано на тому, що потрібно із максимальною ретельністю з'ясувати («все аккуратнѣйше справясь»), «не находится ль на камнѣ или на чемъ другомъ старинной надпись, такимъ языкомъ изображенной, которого разумѣть

8 Орловский П. Церковно-археологическая заметка. *Труды Киевской Духовной академии*, 9, 1910, 142–148.

9 Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі — ЦДІАУК). Ф. 127, оп. 1020, спр. 3947, арк. 1–15.

10 ЦДІАУК. Ф. 127, оп. 1020, спр. 3939.

11 Усі цитати тогочасних документів відтворюють орфографію, за винятком застарілих графем «омега» і «епсилон» (їх замінено на «о» та «е» відповідно). Скорочення слів розкрито у дужках. Розділові знаки розставлено відповідно до теперішніх синтаксичних правил.

неможливо или трудно». І в разі віднайдення, подібний «старовинний» запис належить з точністю змалювати та надіслати до консисторії¹².

Згадані розпорядження містили додаткове завдання, котре не передбачалося у листі Теплова. Протопопії мали виявити у кожній із церков будь-якого роду записи стосовно її історії, зокрема про те, «от кого и въ которомъ году сооружена, и нѣтъ ли на то такожъ и особыхъ какихъ о той же церквѣ записей». Окрім ретельності, протопопіям необхідно було проявити й оперативність. Адже звіти (рапорти) потрібно було надати до консисторії «всене-премѣнно» наступного дня, 31 серпня.

Потребує спеціального коментаря, чому за розпорядженням консисторії загадковий напис заходилися шукати у трьох церквах. У листі Теплова відзначено інтерес імператриці до конкретного напису, впізнаного для киян і гостей міста своєю незрозумілістю: «ея величество объявить мнѣ соизволила, что она де надпись такимъ языкомъ изображена, котораго никто какъ изъ пріѣзжающихъ, такъ и изъ кievскихъ жителей не разумѣють». Але у словах «кievской старинной святаго Володимера церквѣ» не уточнено, про яку церкву йдеться. Теплов зауважує, «то мнѣ неизвѣстно». Тож київський митрополит Арсеній Могилянський розпорядився шукати запис в усіх давніх київських церквах, що їх із часу Петра Могили традиційно пов'язували з хрестителем Русі. Наведемо відповідну резолюцію: «какъ небезизвѣстно, что въ Кievѣ старинные святаго Володимера церквѣ: 1-я въ крѣпости Печерской Преображенская, 2-я въ Верхнемъ градѣ Кievѣ, въ приписномъ катедралному кievософійскому м(о)н(а)стырю Тресвятителскомъ скитку, 3-я въ верхнемъ же градѣ Кievѣ Рождественная Десятинная».

Перейдемо до обговорення результатів попередніх пошуків написів. У звітах обидвох протопопій, поданих 31 серпня, спершу відзначено факт відсутності при церквах будь-яких записів про час їх спорудження, фундаторів і будь-яких іншого роду історичних даних. Далі констатовано виявлення грецьких написів у двох «церквах Володимира». У Спаса на Берестові «знайшли» напис над входом «грецьким та слов'янським діалектом». Йдеться про відомий запис 1643 р. про «поновлення» храму-споруди князя Володимира митрополитом Петром Могилою, на якому надалі не будемо зупинятися спеціально¹³. А в церкві Різдва Богородиці Десятинній, за донесенням Йоасафа (Верхньокиївського протопопа), було виявлено запис на зовнішній стіні: «внѣ церкви на стѣнѣ на правой сторонѣ слова на камнѣ выбити, а якимъ языкомъ тѣ слова изображены, того разумѣт духовному правленію неможно»¹⁴.

12 ЦДІАУК. Ф. 127, оп. 1020, спр. 3947, арк. 3, 5. Обидва розпорядження підписано ієромонахом Єремією, кафедральним писарем.

13 Про цей запис та його публікацію, див.: Ševčenko I. The Many Worlds of Peter Mohyla. *Harvard Ukrainian Studies* 8, ½ (1984), 36–37, 43–44.

14 ЦДІАУК. Ф. 127, оп. 1020, спр. 3947, арк. 4.

На засіданні консисторії 31 серпня вирішили, що самі її члени повинні також оглянути всі три церкви на предмет заявленого у листі Теплового старовинного напису. Все виявлене потрібно майстерно відтворити (фактично — перемалювати) на папері «искуснымъ писцемъ [...] точно такими характеристиками списать какими она изображена на мѣстѣ». Наступним рішенням пропонувалося залучити перекладачів з Київської академії та губернської канцелярії для інтерпретації виявлених написів. За результатами виконання цих завдань передбачалося підготувати для відправки у Петербург промальовок виявлених написів та їх можливих перекладів¹⁵.

З-поміж усіх, тільки у журналі засідань за 1769 р. знаходимо спостереження представників митрополичої консисторії щодо напису на стіні Десятинної церкви: «а въ Рождественской Десятинной извнѣ на стѣнѣ с правой стороны на камнѣ вырезанніе греческіе лѣтеры числомъ девять¹⁶. Їх потім буде нанесено на промальовку, про яку йтиметься згодом. Зараз же важливо зафіксувати, що спеціальним оглядом було підтверджено рапорт верхньокіївського протопопа. А саме — його основний висновок про те, що жодних інших старовинних написів у цій церкві «не явилось».

Через день, 2 вересня, до консисторії прибули перекладачі з київської губернської канцелярії: секретар державної колегії іноземних справ Равич та титулярний радник Корбе. Кожен протягом наступних двох днів надав письмові пояснення щодо літер із Десятинної церкви (власноруч писані ними тексти збереглися у діловодній справі). У поданій 3 вересня записці Іван Корбе констатував: «на извѣстныхъ мѣ языкахъ, то есть на латынскомъ, немецкомъ, полскомъ и волоскомъ, никакихъ надписей и литеръ значущихъ не имѣется»¹⁷. Наступного дня надійшло пояснення і від Олександра Равича: «по осмотру моему [...] найденные тамо литеры несходствуютъ с характеромъ тѣхъ языковъ, которыхъ я знаю, а именно турецкого, татарского и арапского»¹⁸.

4 вересня до консисторії також надійшло пояснення префекта Київської академії Никодима, у якому представлено позицію вчених мужів закладу відносно літер зі стіни Десятинного храму: «на стѣнѣ правой извнѣ литеры греческія не на единомъ камени, но на пяти уломкахъ выбиты. [...] [Ці літери] реченія же никакова не составляютъ, а суть толко одни начальные болшія

15 ЦДІАУК.Ф. 127, оп. 1020, спр. 3947, арк. 6. Тут наявний оригінал протоколу, підписаний присутніми на засіданні, а саме: Феоктистом, архимандритом київського Михайлівського Золотоверхого монастиря, Тарасієм, ректором академії і архимандритом Братського монастиря, Яковом (Воронковським), ігуменом Видубицького монастиря, та Яковом Білявським, лохвицьким протоієреєм. Див. також виписку згаданих рішень консисторії в одному із журналів її засідань за 1769 р.: ЦДІАУК.Ф. 127, оп. 1020, спр. 3939, арк. 251 зв. — 252.

16 ЦДІАУК.Ф. 127, оп. 1020, спр. 3939, арк. 252–252 зв.

17 ЦДІАУК.Ф. 127, оп. 1020, спр. 3947, арк. 12.

18 ЦДІАУК.Ф. 127, оп. 1020, спр. 3947, арк. 13.

лѣтеры». Згодом на полі зроблено приписку, що літери неможливо ніяк зрозуміти: «а разумѣт их не извѣстне как»¹⁹.

Зауважимо, викладачі Київської академії та перекладачі з губернської канцелярії працювали з промальовками написів також із церкви Спаса на Берестові. Відповідно, позбавлена смислу абракадабра літер із Десятинної церкви була явною вже при поверховому порівнянні із могилянським написом 1643 р.

Належить окремо відзначити підхід митрополита та його канцелярії. Літери із Десятинного храму протестували знавці чи не всіх вживаних на той час мов, причому не лише європейських (латини, німецької і польської), а й східних (татарської, турецької та арабської). Письмові пояснення перекладачів із цих мов опосередковано підтвердили цитований вище висновок із академії, де однозначно констатовано, що літери є грецькими і їх не потрібно групувати у якесь речення та шукати якогось смислу.

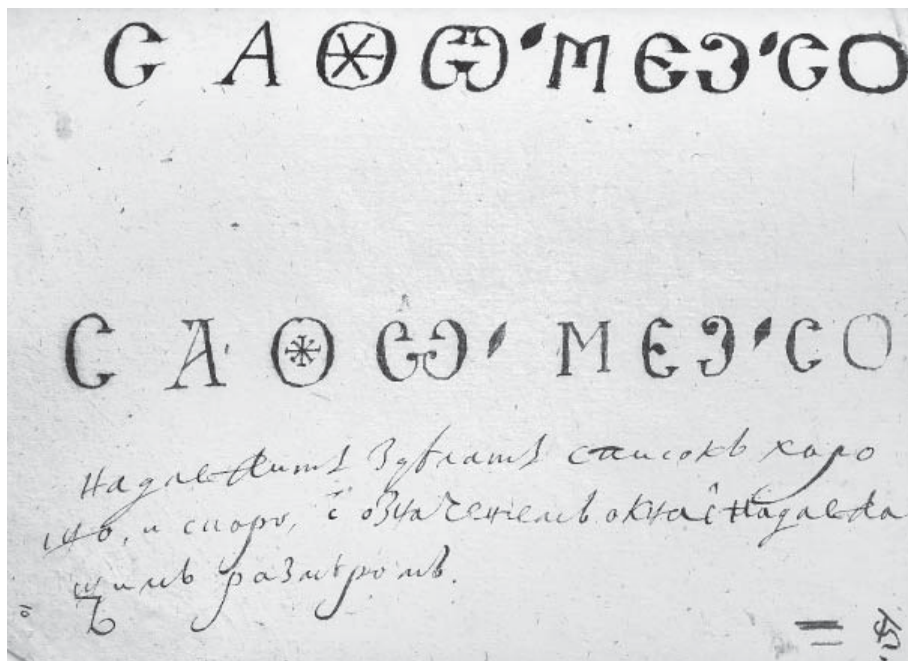
По факту, письмовий висновок із Київської академії давав всю необхідну інформацію для підготовки відповіді на запит Теплова. Однак, як можна судити із проставленої на чернетці листа митрополита дати (12 вересня), лист-відповідь Теплову готувався весь тиждень (довідка з академії до консисторії надійшла 4 вересня). Судячи з його змісту, за цей час у Києві провели додаткові розшуки: передусім уточнено локалізацію грецьких літер (очевидно, у зв'язку з їх перемальовкою), а також з'ясовано можливість впливу недавніх ремонтних робіт на збереження усіх графем.

Звернімось безпосередньо до тексту листа митрополита Арсенія, чернетка якого збереглася у консисторській справі. Лист розпочинається із констатації ретельності пошуку написів на стінах трьох церков, приписуваних хрестителю Русі. З усіх було знайдено лише грецькі літери ззовні стіни Десятинної церкви і всередині над входом у Спаса на Берестові. Митрополит зробив короткий коментар щодо особливостей розміщення написів, заявив про неможливість розшифрувати літери на стіні Десятинного храму, а також запевнив у точності їх графічних відтворень, представлених у додатках до листа. Першим із них стала промальовка грецького напису із церкви Спаса на Берестові з відзначенням вікна (відсутня у збереженій нині консисторській справі)²⁰. Відповідно, другий додаток містив зображення літер зі стіни Десятинної церкви. Його чернеткова версія у консисторській справі є. Тож зараз публікуємо відповідне фото [іл. 1].

Як бачимо, внизу під зображенням літер, записано таке розпорядження: «надлежить здѣлать списокъ хорошо, и скоро, с означениемъ окна и с надле-

19 ЦДІАУК. Ф. 127, оп. 1020, спр. 3947, арк. 7.

20 Ця промальовка, утім, наявна у публікації Орловського. Наскільки вона точна, неможливо перевірити через відсутність відповідного аркуша в архівній справі: Орловский П. Церковно-археологическая заметка, 145.

Лл. 1. Прорис грецьких літер з південної стіни Десятинної церкви. 1769 р.

жащимъ размѣромъ». Цілком імовірно, Теплоу підготували і надіслали вже уточнений за цими побажаннями малюнок, тобто із відзначенням вікна²¹.

На малюнку-чернетці бачимо всі дев'ять літер — саме про таку кількість записано у журналі консисторії. У листі ж митрополит повідомив, що літери розташовано на п'яти каменях. Тут же він уточнив про пошкодження трьох літер під час ремонту, коли у стіні робили вікно. Після цього митрополит представив основні тези із висновку вчених мужів Київської академії, що літери є грецькими і що їх можна вважати набором початкових літер, котрий не складається у якоесь речення.

Відповідний фрагмент листа досі відомий дослідникам із публікації Орловського і виглядає так:

В Десятинной же на стене правой извне сысканы литеры греческие, но не на одном камне, а на пяти камнях. Из числа сих литер три во время обновления той церкви, когда в стене оной делалось вновь окно, можно думать, каменщиками побиты —

21 До речі, у публікації Орловського вікно позначено між третьою і четвертою літерою. Підозрюємо, позначення вікна у малюнку є гіпотетичним домислом при публікації, зробленим за поясненням наведеного нижче листа митрополита.

перевести ж оных литер не можно, потому что они речения никакого не составляют, а суть только одни начальные большие литеры²².

З наведеного фрагменту складається хибне враження про пошкодження трьох літер із числа тих, що відзначені на малюнку. При цьому слова про побиття літер каменями заводять у глухий кут. Особливо, якщо задатися питанням, як могли відобразити на малюнку літери, яких вже не було на стіні після недавнього ремонту.

Ця суперечність насправді є результатом помилки у публікації Орловського. Справа в тому, що відповідне пояснення у чернетці листа покреслено. Частина із закресленого у публікації Орловського було помилково перенесено до повідомлення митрополита про напис Петра Могили у Спаса на Берестові. Останнє, в свою чергу, створює хибне враження про імовірність такого ж роду ремонту ще і в цьому храмі²³. Тож уточнимо за чернеткою листа, як митрополит Арсеній пояснював пошкодження грецьких літер Десятинної:

В Десятинной же [церкви] на стене правой извне сысканы литеры греческие, но не на одном камнѣ, положенномъ въ стѣнѣ, но на пяти уломкахъ изображенные. Нѣкоторые лѣтеры, которые таковыми точно характерами списанные, каковыми они изображены на мѣстѣ, при семъ къ вашему превосходительству посылаю, съ коихъ въ ряду, какъ можно догадываться, приложенный при семъ списокъ являеть. [Как] ваше превосходительство усмотрѣтъ соизволите, **были еще двѣ или три лѣтери ж, но ония во время обновления той церкви, когда въ оной стѣнѣ дѣлано вновь окно, [как] думать можно каменщиками выбиты по невѣдѣнію** [виділено мною. — Я.З.]. Перевести ж оных литер не можно, потому что они речения никакого не составляют, а суть только одни начальные большие лѣтеры не в слогѣ, но какъ видно волние и особо изображены²⁴.

Наведене пояснення надає важливу додаткову інформацію до історії археологічних досліджень Десятинної церкви. Як виглядає, вже у 1769 р. зафіксували факт пошкодження кількох літер. Чи не є цими літерами камінь із «Т:О», який знайшли під час археологічних розкопок Десятинної церкви у 1826 р.²⁵ Їх, разом з іншими, потім було вставлено до південної стіни нової церкви, збудованої за проектом В. Стасова у 1842 р.²⁶

22 Пор.: ЦДІАУК. Ф. 127, оп. 1020, спр. 3947, арк. 14 зв.; Орловский П. Церковно-археологическая заметка, 144.

23 Відповідне місце у публікації Орловського виглядає так: «А в Преображенской сыскана надпись, греческим языкомъ написанная въ той силѣ, что та церковь возобновлена бывшимъ митрополитомъ Петромъ Могилою, и на самой срединѣ сей надписи, гдѣ обозначено окно, можно догадываться, еще нѣкоторыя были литеры, ибо оное окно недавнимъ временемъ, когда тая церковь поновлялась, вновь дѣлано, и тогда каменщики могли оныя литеры по невѣдѣнію збить»: Орловский П. Церковно-археологическая заметка, 144–145.

24 ЦДІАУК. Ф. 127, оп. 1020, спр. 3947, арк. 14 зв.

25 Див. згадку про це: *Краткое историческое описание первопрестольной соборной Десятинной церкви в Киеве*. Санкт-Петербург, 1829, 7–8.

26 Архипова Є. І. Архітектурно-пластичний декор та саркофаги Десятинної церкви, 65.

З іншого боку, про який ремонт розповідав митрополит Арсеній? У літературі заведено говорити про оновлення фасадів Десятинної церкви, виконане у 1758 році на кошти княгині Наталії (Нектарії) Долгорукової (Горчакової), схимниці київського Флорівського монастиря (з 1757 р.). Вперше про цей ремонт (підкреслимо, без вказання точного року здійснення) повідомив у своїй *Історії держави російської* (1818) Микола Карамзін у примітках до розповіді про будівництво Десятинної церкви та поховання у ній хрестителя Русі²⁷. Рік початку ремонту також не уточнював ані М. Берлінський, ані І. Фундуклей²⁸. Як виглядає, вперше 1758 рік назвав в одній зі своїх публікацій Микола Сементовський²⁹. Надалі вказівка цього року стабільно відтворювалась у авторитетних працях, ставши вже певною історіографічною традицією. Між тим, на сьогодні не вдалося виявити документальних підтверджень щодо часу початку, тривалості, а також масштабів і характеру ремонту Десятинної церкви, здійсненого на кошти княгині Наталії Долгорукової³⁰. Тож не можна виключати й того, що згадка митрополитом Арсенієм факту пошкодження літер від встановлення вікна могла стосуватися й більш давніх часів. Ми не знаємо напевно про встановлення (чи розширення) вікна у 1750–1760-х рр., що могло би пошкодити літери. Чи не могло це статися під час «могилянської реставрації» у 1630-х рр., коли у південній стіні могли просто вмурувати поряд із вікном на нижньому ярусі давні кам'яні фризи із грецькими графемами?

Єдиним «надійним» свідченням можна вважати оригінал грамоти київського митрополита Арсенія від 14 червня 1761 р., що зберігся серед документальних зібрань колишньої Київської Духовної академії. У ній ієрарх надає дозвіл зробити двері у вівтарній частині Десятинної церкви. При цьому уточнено, що храм ремонтують як ззовні, так і зсередини на кошти княгині Горчакової: «верхнокіевская церковъ за благословеніємъ нашимъ собственнымъ коштомъ г(о)сп(о)жи княгинѣ Горчаковой извнѣ и внутри репаруется». Саме ж рішення зробити двері у вівтарній частині вмотивовано потребою знизити вологість, через яку псується церковне начиння:

в которой де церквѣ н(и)нѣ от входу двери толко едни имѣются, а в олтарѣ от затхновения, происходящаго изъ земли и из камня внутрь духу, рызница и протчіе утвары церковніе тлѣють и портятся, от коего духу в прекращеніе оной утвары церковной впредь порчи потребно с какой нибудь стороны в олтарѣ продѣлать одны двери³¹.

27 Карамзин Н. М. *История государства Российского*. Изд. 2. Т. 1, Санкт-Петербург, 1818, 196–197 (прим. 488).

28 Фундуклей И. *Обозрение Киева в отношении к древностям*. Киев, 1847, 28–31.

29 *Галерея киевских достопримечательных видов и древностей*. Киев, 1857. Тетрадь VII, 48.

30 Утім, не можна виключати, що подібні документальні підтвердження ще вдасться виявити в архівосховищах.

31 Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського (далі — ІР НБУВ). Ф. 301 (Духовна академія), од. № 665 (Леб), арк. 225.

Примітним у грамоті є відзначення митрополитом факту надання ним дозволу на такі роботи на підставі запевнень майстра у відсутності будь-якої шкоди від них для всього храму:

а понеже, по освидетельствованію каменного строенія майстра Василия Овчинникова, который нынѣ тую Десято-Рождественскую церковь подрядился подчинять, что в пробытии стѣны с правой стороны олтаря для дверей нималѣйшей церквѣ опасности и никакова вреда не будетъ, в томъ подпискою обязавался.

Очевидно, згадану розписку сам майстер безпосередньо надав ієрею Десятинної церкви Йоану Фирликовському. Уже в його письмовому донесенні (збереженому у підшивці із грамотою) від 11 червня 1761 р. міститься цілком ідентичне формулювання. Також ієрей на початку донесення згадав, що ремонт Десятинної церкви на кошти княгині Горчакової розпочався із благословення митрополита.

З урахуванням даних цього документу, можемо припускати, що вікно у стіні з літерами зроблено пізніше, у проміжок часу після 1761 р. і перед 1769 рр. Відповідно, митрополиту неважко було з'ясувати сам факт збиття двох чи трьох літер робітниками. Тож надану ним інформацію у листі Тепло-ву 1769 р. можна вважати цілком надійною.

Іншим джерелом про ремонт 1760-х рр. є добре відоме дослідникам свідчення протоієрея Софійського собору Йоана Леванди, що його навів Карамзін у примітці до повідомлення про поховання хрестителя Русі у Десятинній церкві. Нагадаємо відповідну інформацію:

Я не смог узнать ничего более, кроме следующего: «В правление епархией киевскою митрополита Арсения Могилянскаго, старица Киево-Фроловскаго монастыря, княгиня Нектария Борисовна Долгорукова (супруга знаменитого несчастливца, казненнаго в царствование Анны Иоановны), получив благословение сего архипастыря, возобновила древние остатки Десятинной церкви. Заделывая трещину в стене олтаря, и копая землю, каменщики отрыли две мраморныя доски, подобные той, которою покрыта Ярославова гробница в Софійском храме. Тогдашний священник сей церкви не сказал ничего митрополиту, и любопытный памятник был опять засыпан землею, а слова греческия, изображенные на внешней стене между большими, круглыми, муравлеными украшениями, представляющими опоясание ветхой церкви, сбиты работниками для беления [виділено мною. — Я.З.]. Все сказанное слышал я от жившей тогда в сем приходе госпожи Хитровой, родственницы помянутой Долгоруковой» — говорит достойный протоиерей Иоанн Леванда, ученый любитель наших древностей, в письме к Н. Н. Бантыш-Каменскому, ответствуя на мои вопросы³².

Інформація Карамзіна засвідчена авторитетом шанованого проповідника Леванди та родички самої жертводавиці. На перший погляд, маємо дані «з перших рук» про ремонт із благословення митрополита Арсенія і те, що

32 Карамзин Н. М. *История государства Российского*, 196–197 (прим. 488).

останньому нібито не повідомили про важливу археологічну знахідку — дві мармурові дошки, схожі на саркофаги із княжих поховань (на останнє традиційно звертають увагу від початку археологічних розкопок у 1824 р.). Однак це свідчення зіперте на усні розповіді по пам'яті, фактично — на «пригадування» подій більш як п'ятдесятилітньої давності (якщо рахувати від 1760 р. до 1810-х рр., коли Карамзін писав свою синтезу і звертався до М. Бантиш-Каменського по допомогу в пошуку потрібної інформації).

При зіставленні з цитованим документом 1761 р. насторожує те, що Карамзін нічого не говорить про двері у вівтарі, а головне — про якесь нове вікно в уцілілій після Батия давній стіні. Крім того, він вживає формулювання «грецькі слова», а не «літери». Припускаємо, ці розбіжності пов'язані з процесом збору та передачі інформації, що не могло не супроводжуватися обростанням додатковими деталями. Тож, скажімо, повідомлення про «літери» могло трансформуватися у «грецькі слова, зображені по периметру стіни». Показово, що в іншій примітці Карамзін вже говорить і описує «літери», а не «слова»³³. Тим часом, як виглядає, Леванда уже від себе міг видати за дійсний факт власне припущення про подібність викопаних у 1760-х роках мармурових дошок із саркофагом князя Ярослава Мудрого у Софійському соборі. Зважаючи на такі пастки джерела, констатуємо принципову важливість спиратися у подальших різнопланових дослідженнях Десятинної церкви саме на інформацію з грамоти митрополита 1761 р., а також із його листа до Теплова 1769 р.

Запит 1769 р. із Петербургу щодо літер на стіні Десятинної церкви та здійснені у Києві клопоти з його виконання промовисто ілюструють притаманні тогочасній епосі очікування щодо історичних джерел, а також уявлення про способи їх дослідження. Як відомо, більш як тридцятилітнє правління Катерини II (1762–1796) ознаменувалося постійними наказами зі столиці до Києва про укладання реєстрів бібліотек і літописів та написання історичних довідок монастирів або ж надсилання давніх манускриптів. В самій же столиці імперії публікують синтези руського минулого М. Щербатова і І. Болтіна та різноманітні історичні джерела за участі провідних сановників імперії (досить згадати видання «Короткого опису Малоросії» 1776 р. за участі канцлера О. Безбородька), зрештою, сама імператриця займалась укладанням історичних записок³⁴. Тогочасні інтерес і заняття історією були не просто модою часу (під явним впливом європейського Просвітництва),

33 Карамзин Н. М. *История государства Российского*, 186–188 (прим. 473). Відповідний фрагмент буде наведено нижче.

34 Див. класичний огляд тогочасних історичних публікацій: Пештич С. Л. *Русская историография XVIII века*. Часть II. Ленинград, 1965, 243–265.

а й стимулювалися внутрішніми перемінами в самій імперії та її значним територіальним розширенням на південь та захід (захоплення Криму та поділи Речі Посполитої). Останнє безпосередньо співвідноситься зі зростанням запиту до античної спадщини Криму та княжої Русі.

Разом із цим, у публіцистиці імперії утверджувався образ Катерини II як захисниці устоїв «руського православ'я», «просвітительки» і продовжувача справи Петра I. Важливою складовою цього образу була асоціація із «просвітелем Русі», київським князем Володимиром Святославичем³⁵. І це ще більше підвищувало затребуваність князівської спадщини Києва, осмислюваної як історичні початки всієї імперії. Тож не дивно, що на сьомий рік свого правління імператриця надсилає запит до київських церковних властей знайти свідчення одного з найважливіших діянь хрестителя Русі, втілене у загадкових літерах збудованої ним церкви.

У самому запиті особливу увагу привертає його спрямованість на конкретний напис із церкви Володимира. Формулювання у листі Теплова дають підставу припускати, що імператриця з якогось джерела знала про напис на камені «въ Киевской старинной святого Володимира церквѣ» і що його ані кияни, ані відвідувачі міста не можуть зрозуміти: «оная де надпись такимъ языкомъ изображена, котораго никто какъ изъ прѣѣжающихъ, такъ и изъ Киевскихъ жителей не разумѣють». Теплов від себе коментує, що «то мнѣ неизвѣстно». Це означає, що серед столичних сановників київський напис не був загальновідомим знанням. Як не парадоксально, у Києві теж не виявляють обізнаності. Адже з консисторії двом протопопіям надходить розпорядження шукати напис по всіх церквах, згодом пов'язаних із князем Володимиром.

В такому випадку, звідки імператриця могла дізнатися про старовинний напис? Одним із імовірних джерел інформації могло стати одне з чергових перевидань праці Боплана, де, як уже йшлося, згадується грецький напис на стіні церкви св. Василя. Назва церкви відсилає до хрестильного імені князя Володимира, однак не на пряму до Десятинної церкви. Не названо її точно і в самому листі Теплова. Водночас Боплан нічого не говорить про незрозумілість напису, лише відзначає його погане збереження: «стирання з грецьких алебастрів під впливом часу». Останнє спонукає допускати імовірність ще якогось джерела інформації про Київ, можливо, якогось усного свідчення, переданого імператриці.

З іншого боку, інтерес Катерини II до напису, а також сам процес його дослідження у Києві у 1769 р. ілюструє процес утвердження серед сановників і освічених кіл імперії значимості епіграфічних пам'яток як важливого

35 Див. на цю тему: Rasmussen K. Catherine II and the Image of Peter I. *Slavic Review* 37 (1) (1978), 51–69; Уортман Р. С. *Сценарии власти. Мифы и церемонии русской монархии*. Т. I. Москва, 2002, 183; Проскурина В. *Мифы империи. Литература и власть в эпоху Екатерины II*. Москва, 2006, 137–138.

історичного джерела. Розглянуті вище документи консисторської справи відображають ставлення до літер на фасаді Десятинної церкви як до «слідів» епохи хрестителя Русі та історії храму загалом. Невипадково, що на запит відносно виявлення напису митрополит Арсеній відреагував додатковим розпорядженням розшукати по тих же церквах Володимира «нѣтъ ли [...] такожь и особыхъ каких о той же церквѣ записей»³⁶.

На той час написи на монетах, каменях, стінах і т.п. стали особливо цінуватися. Як очікувалось, написи можуть підтвердити описане у хроніці історичне діяння або ж явити якусь подію, невідому хроністу або ж приховану ним³⁷. Яскравою ілюстрацією до цього є висловлені самим Тепловим очікування. У 1775 р. він листувався з Іллею Квіткою, вихідцем з колись впливового старшинського роду Слобожанщини, щодо джерел «о древности Малой России» та їх наявності у різних місцевих чинів. Сенатора цікавили не лише наративи («давні записки» та «журнали действий»), а й речові пам'ятки, «вещи, как то: монеты, медали и тому подобное»³⁸. За його твердженням, останні особливо цінні своїми зображеннями і написами, адже ті «часто утверждают истинность времен и действий, а паче правительств тех земель, в которых они найдены»³⁹. Ця думка стосувалася написів на старожитностях більш давньої епохи (до гіпотетичного часу появи князя Рюрика), про яку не оповідає літопис. Але тут важливим є саме формулювання, яке безпосередньо виражає ідею і мотив запиту Катерини II. Схоже на те, що літери на уцілілій після Батия стіні «старовинної київської святого Володимира церкви» сприймалися унікальним свідченням «истинности времен и действий», наочним підтвердженням діянь хрестителя Русі. У свою чергу, його потрібно дослідити і зробити явним та зрозумілим в масштабах усієї імперії.

Така спроба у 1769 р. не вдалася. Тож надалі літери зі стіни Десятинної церкви залишилися наглядним свідченням зв'язку могилянської споруди із могутнім київським князем Володимиром. Більше того, грецькі графеми, рятували цю скромну будівлю від повної дискваліфікації із розряду цінних київських старожитностей. Подібна суперечність яскраво простежується у нотат-

36 Показово, при укладенні реєстрів монастирських бібліотек на основі синодального указу 1765 р. враховувались «різного роду історичні записки та літописи». Див. подібного роду реєстри у: ЦДІАУК. Ф. 127, оп. 1024, спр. 1549. Через трохи більш як десять років, у 1781 р., у київських монастирях на запит із Синоду почнуть укладати історичні довідки. Передбачалось, що це має відбуватися на основі «історичних записок» чи «літописів» у монастирських книгозбірнях. Див. окремі з укладених довідок 1781 р.: ЦДІАУК. Ф. 127, оп. 1020, спр. 5015.

37 Див. класичні приклади: Формозов А. А. *Страницы истории русской археологии*. Москва, 1986, 40–45, 101–110.

38 Див. пояснення І. Квітки, який вперше опублікував своє листування із Тепловим: *Украинский вестник*. Ч. I, кн. 2. Харків, 1816, 175.

39 *Украинский вестник*. Ч. I, кн. 2. Харків, 1816, 177. Лист Теплова датовано 1 грудня 1775 р. Листування Квітки з Тепловим повторно опублікував Осип Бодянский: *Краткое историческое описание о Малой России. Чтения в Императорском обществе истории и древностей Российских при Московском университете* (далі — ЧОИДР), 6, 1848, 52–55.

ках московського митрополита Платона, який у 1804 р. оглядав київські старожитності і серед них церкву князя Володимира. Як можна судити з опублікованих у 1813 р. його нотаток, «реставрована» за могилянської доби будівля храму повністю розчарувала глядача: «...она ли есть Десятинная оная славная, и на сем ли месте была?»⁴⁰. Якби не грецькі літери на її південній стіні, вчений владики легко би відмахнувся від твердження свого супровідника, що це і справді та сама Десятинна церква — перший храм князя Володимира, зведений після хрещення. У цьому випадку, як і в попередніх, можна констатувати, що загадкові літери виступили єдиним «підтвердженням діянь і епохи». Тож не дарма митрополит Платон уважно це «свідчення» представляє: «На полуденной внешней ея стене [...] слова есть славенские не соединенные [...] Что они значат, разобрать не могли; и просили ли тамошних ученых, чтоб они о разбирании их старание употребили?» [виділено мною. — Я.З.].

Як бачимо, московський митрополит кваліфікував літери слов'янськими, і таке враження, до речі, виникатиме і в наступних глядачів. Але наразі важливою є сама постановка питання щодо дослідження літер «місцевими вченими». Свідчення епохи і діянь належить розгадати і пояснити. Невдалий досвід 1769 р. не став широким надбанням. Тож із подальшим становленням критичних студій, грецькі графеми Десятинної церкви вчергове стануть предметом наукового опису і вивчення.

За це завдання всерйоз взялися учасники першої офіційної в імперії «археологічної експедиції» у складі статського радника Костянтина Бороздіна, художника Академії Олександра Єрмолаєва та рисувальника Дмитра Іванова. Під патронатом російського імператора Олександра I (1801–1825) ці вчені мужі протягом 1809 р. фіксували (із замальовками і детальним описом) старожитності великоросійських губерній, а потім те саме мали зробити в Криму. Втім, з різних причин протягом 1810 р. туди комісія не доїхала, натомість ознайомила з історичними пам'ятками Лівобережної України, включно з Черніговом та Києвом, підсумком чого стали альбоми з малюнками старожитностей із супровідними описами. У давній князівській столиці члени комісії фактично провели всю осінь 1810 р. Їх увагу займало як з'ясування місцезнаходження відзначених у давньому літописі Нестора топографічних об'єктів (таких як гора Щекавиця чи Аскольдова Могила), так і детальний опис давніх київських споруд. З-поміж них Єрмолаєв (переважно він і займався описом пам'яток) проявив жвавий інтерес до літер зі стіни Десятинної церкви. Вправний палеограф (таким на той час він уже встиг себе зарекомендувати) спершу кваліфікував їх слов'янськими графемами і навіть не відносив до епохи князя Володимира. При першому огляді він одразу дійшов висновку, що смисл літер розшифрувати не вдасться, оскільки вони вмуро-

40 *Путешествие высокопреосвященнейшего Платона, митрополита московского и разных орденов кавалера, в Киев и по другим российским городам в 1804 году*. Санкт-Петербург, 1813, 54.

вані до стіни під час котрогось із ремонтів храму. Про все це довідуємося із його листа з Києва від 27 вересня 1810 р. до свого покровителя Олександра Оленіна (майбутнього директора Імператорської публічної бібліотеки у Петербурзі (з 1811 р.)). Наведемо відповідний фрагмент з публікації їх листування, яке свого часу підготував і прокоментував О. П. Толочко:

Десятинная церковь была бы еще любопытнее, но от нее остался один только **придел, да и тот, как мне кажется, при возобновлении принял совсем другой вид.** Я заключил это по **остатку вделанной в стену славянской надписи**, которую за утратой многих букв и за перемешаностью остальных, никак прочесть не могу; к тому же и почерк самых букв не Владимирова века [виділено мною. — Я.З.]⁴¹.

Досвідчений палеограф Єрмолаєв проникливо відзначив факт відбудови Десятинної церкви, для якої використали уцілілу стіну з написом, а також спотворення останнього.

Невдовзі Єрмолаєв змінив свою попередню оцінку. Під впливом огляду грецьких написів у Софійському соборі він став кваліфікувати графеми Десятинного храму грецькими написами епохи князя Володимира. Про це він повідомив у черговому листі до Оленіна, написаному з Києва 31 грудня 1810 р.:

О Десятинной церкви я уже имел честь писать Вашему превосходительству. Теперь я ее срисовал, и по внимательнейшем рассмотрении находящейся на ней надписи, также по сличении ее с греческими надписями Софийского собора, думаю, что и она греческая⁴².

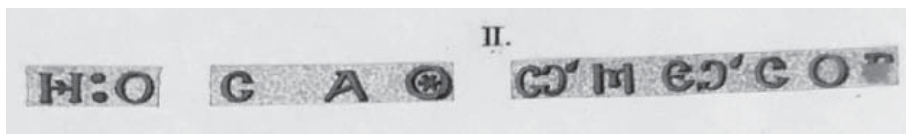
Малюнок стіни руського першохраму з літерами став частиною третього з чотирьох альбомів експедиції, що нині зберігаються у відділі рукописів Російської національної бібліотеки. З них перший і другий присвячені великоросійським губерніям, наступні два — Києву та Чернігову відповідно⁴³. Відзначимо, сам малюнок літер із Десятинної супроводжено поясненням на звороті попереднього аркуша альбому, що графеми є уцілілими частинами давнього грецького напису, пошкодженого руйнацією храму та його пізнішим відновленням: «греческие буквы, высеченные на камне и выставленные снаружи на сей стороне, без сомнения, оне суть только самой малой остаток какой-нибудь надписи, и потому разобрать смысл их едва ли возможно»⁴⁴.

41 Толочко О.П. Документи першої історико-археологічної експедиції на Україну. *Київська старовина*, 3, 1998, 184. Самі ж листи нині зберігаються у відділі рукописів Російської державної бібліотеки (за шифром: Карт. № 3623. Од. зб. 2/2.)

42 Толочко О.П. Документи першої історико-археологічної експедиції, 188.

43 Фактично єдиним на сьогодні описом альбомів залишається наступна публікація: Поленов Д.В. Описание Бороздинского собрания рисунков к его археологическому путешествию по России с гг. Ермолаевым и Ивановым в 1809–1810 гг. *Труды I Археологического съезда в Москве в 1869 году*. Т. I. Москва, 1871, 66–74.

44 Российская Национальная библиотека. Отдел рукописей (РНБ ОР). Ф. 550 (Основное собрание рукописной книги), F. IV. 204/3, л. 9 об.

Лл. 2. Прорис графем на кам'яних фризах із південного фасаду Десятинної церкви. 1810 р.

Уміщений в альбомі прорис грецьких графем, виконаний професійним художником Д. І. Івановим, є унікальним свідченням, за яким можна уточнити недоліки всіх відомих зображень. При порівнянні із прорисом 1769 р. видно, що в останньому бракує однієї напівстертої літери після графема «О». Крім того, тут же відсутнє зображення графема «Н:О» з кам'яного фризу, розміщеного над нижнім вікном. І найголовніше, всі відомі зображення літер, підготовлені упродовж 1820-х рр.⁴⁵, не відображають особливостей розміщення трьох графем на одному з кам'яних фризів, а саме — наявності відстані між графемами «С» і «А». У чернетці прорису 1769 р. (див. іл. 1) дистанція між цими літерами більша, ніж між іншими, однак не відзначена так виразно, як на малюнку Іванова (іл. 2).

Водночас зображений Івановим південний фасад Десятинної церкви відображає розташування грецьких графем на стіні двох'ярусної споруди з прибудовою із каменю та дерева. Літери розміщені у ряд над аркою напівциркульного вікна, єдиного у нижньому ярусі будівлі. Блоки з грецькими графемами складають суцільний пояс. Три літери розміщено справа від вікна, а інші вісім — зліва (від ще однієї, дев'ятої (крайня справа), лишилася тільки верхня частина). Вище розміщено блок з іще двома літерами (відзначені раніше «Н:О»), вони ж розпочинають інший ряд.

Тільки завдяки цьому малюнку (іл. 3) можна зрозуміти пояснення у листі митрополита Арсенія до Теплового 1769 р. щодо пошкодження літер через встановлення вікна. Як підказує малюнок Іванова, будівля церкви своїм виглядом могла спровокувати у непрофесійного глядача 1769 р. хибне враження, що раніше у нижньому ярусі південної стіни був суцільний напис, але потім з'явилося вікно (або його було розширено), і той зазнав ушкоджень. Як уже відзначалося, митрополит не уточнив, коли це могло статися. Навряд чи у 1760-х рр., інакше Арсеній Могилянський про це би згадав. У такому разі залишається пов'язувати появу (або розширення) вікна із могилянською «реставрацією». Однак, імовірність простого вмурування кам'яних фризів з літерами до стіни за наказом Петра Могили (таке припущення вперше висунув митрополит Євгеній, про що йтиметься нижче) дає підставу допускати

⁴⁵ Див. їх публікацію і докладну характеристику: Елшин Д., Ивакин Г. Церковь Рождества Богородицы Десятинная, 96–108.

Ил. 3. Креслення південного фасаду Десятинної церкви із літерами. 1810 р.

інший сценарій. При відбудові храму у другій чверті XVII ст. вікно у нижньому ярусі південної стіни не робили, оскільки воно вже було у цій стіні на момент її руйнування у 1240 р. Відповідно, кам'яні фризи з грецькими літерами розмістили тут з урахуванням уже наявного вікна. В цьому була своя логіка, адже цим створювався належний ефект від споглядання решток старовини на щойно «реставрований» старожитності. Крім того, не можна виключати й того, що у 1630-х рр. планувалося вмуровування інших кам'яних фризів із літерами. Припускати так спонукає вмурований фриз з «Н:О» над викладеним рядом із кам'яних фризів із літерами у zenіті арки вікна. Він ніби розпочинає новий ряд, який так і лишився незавершеним⁴⁶.

46 Не виключено, що біля «Н:О» у 1630-х рр. могли також розмістити фриз із «Т:О». Останній знайшли у 1820-х рр. Нагадаємо, митрополит Арсеній писав у 1769 р. про пошкодження робітниками «двох чи трьох літер» під час недавнього ремонту.

Альбоми експедиції 1809–1810 рр. не було опубліковано. Тож незалежно від цього досвіду грецькі літери Десятинної церкви стають предметом уваги у перших критичних історичних студіях. Найпершою з них, що, до того ж, здобулася особливої популярності в імперії, стала *Історія держави російської* Карамзіна, перший том якої з'явився 1816 р. Тут, у коментарі до повідомлення про спорудження князем Володимиром Десятинної церкви, вміщено докладний опис грецьких графем. Причому останній фактично є основним у загальному представленні храму. Очевидно, через те, що на той момент літери залишались унікальним свідченням діянь хрестителя Русі. Наведемо відповідний фрагмент:

Десятинная церковь Рождества Богородицы находится в старом городе Киеве близ церкви Андреевской. Она была разрушена во время нашествия Батыева. Остался один придел ее. На внешней полуденной его стене вделана каменная доска, длиною 6 аршин шириною $\frac{1}{4}$ аршина, со следующей надписью, изображенною выпуклыми буквами, цвету сероватого или свинцового: С А Θ Ф М Е) . (С О, а выше: Н. О. Значения сих букв нельзя узнать для того, что доска не целая, а **составлена из трех отломков, отысканных в развалинах старой церкви и вставленных в стену придела** [виділено мною. — Я.З.]⁴⁷.

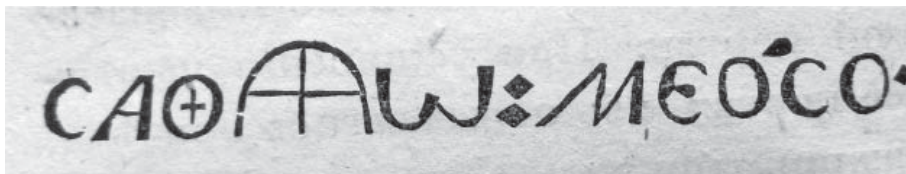
З іншої примітки, зробленої до повідомлення про поховання князя Володимира у Десятинній церкві, читач мав також дізнатися про збиття літер під час ремонту храму на кошт княгині Наталії Долгорукої (див. відповідну цитату вище). І на основі цього вже самостійно зробити хибний висновок про ремонт храму у 1760-х рр., під час якого постраждав оригінальний напис.

Через кілька років у Петербурзі, у друкарні департаменту народної освіти, було опубліковано першу синтезу історії Києва Максима Берлінського. Очевидно, під враженням описів Карамзіна, місцевий київський історик намагається подати більше відомостей про грецькі літери. Зокрема, він вперше (після видань Сильвестра Косова та Афанасія Кальнофойського 1630-х рр.) згадує про «реставрацію» храму Петра Могили, пропонує читачеві прорис грецьких літер (з урахуванням вікна)⁴⁸, а також графічне зображення південної стіни з ними⁴⁹. Останнє стане основою для пізніших републікацій, на яких зараз немає потреби зупинятись. Відзначимо лише, що у порівнянні із малюнком Іванова ця версія містить довільні спрощення, зокрема, відсутня дистанція між графемами «С» і «А», також випущено останню літеру справа (в альбомі 1810 р. видно її верхній фрагмент), водночас кам'яний фриз з «Н:О» перенесено на інше місце (прямо над вікном нижнього ярусу).

47 Карамзин Н. *История государства российского*, прим. 473, 187.

48 Берлинский М. *Краткое описание Киева, содержащее историческую перечень сего города, также показание достопамятностей и древностей оного*. Санкт-Петербург, 1820, 65–66.

49 Ним є вклейка у книзі після с. 156.

Ил. 4. Прорис літер відносно вікна у публікації М. Берлинського. 1820 р.

Ил. 5. Стіна Десятинної церкви із літерами у публікації М. Берлинського. 1820 р.

У самому ж повідомленні про Десятинну церкву її грецькі літери, як і раніше, виступають головним аргументом на користь давності будівлі. Опис київського першохраму розпочато красномовною фразою: «сожаления достойный остаток бывшей в старину огромной Десятинной церкви, основанной св. Владимиром в 989, в первом году по его крещении»⁵⁰. Після пояснення назви, наведення інформації про княжі поховання та відбудову

50 Берлинский М. *Краткое описание Киева*, 64–65.

частини храму Петром Могилою Берлинський переходить до єдиного свідчення зв'язку могилянської споруди з епохою князя Володимира: «теперь в сей маленькой церкви, состоящей впрочем из двух этажей, ничего из древностей не осталось, кроме некоторых неизвестных писмен, бугровато высеченных на диком камне, в кирпичную стену вставленном, над южным окошком в таком порядке...»⁵¹.

Невдовзі після публікації праці Берлинського у Києві розпочалися археологічні розкопки і їх першим об'єктом стали фундаменти Десятинної церкви⁵². Грецькими літерами при цьому також активно цікавляться, навіть сподіваються розшифрувати. В одному з перших звітів про розкопки, яким можна вважати публікацію *План первобытной Киевской Десятинной церкви* у березневому випуску *Отечественных записок* 1825 р., після представлення археологічних знахідок було вміщено докладний опис споруди, зведеної Петром Могилою, та її стіни з «досі нерозгаданими» (!) літерами:

Фасад церкви во имя Рождества Христова устроенной митрополитом Петром Могилою. В середине наружной стены оной вмазаны в двух полосах, вышиною в 5 вершков, пять обломков из серого гранита **греческой какой-то надписи, коей значение, по причине разрыва оной, никто еще отгадать не мог.** Вероятно, была она над каким-нибудь входом в церковь и найдена в щельбе» [виділено мною. — Я.З.]⁵³.

Прикметно, що наприкінці статті висловлено побажання про віднайдення решти напису: «нужно поднять надпрестольные плиты, под коими может быть откроется и надпись»⁵⁴. Як виглядає, очікувалися нові знахідки, помічні для подальшого розшифрування напису епохи князя Володимира.

В унісон цьому твердженню у публікації нотаток з «археологічної подорожі» Павла Свиньїна, відомого публіциста та невтомного збирача руських старожитностей, здійснено красномовний заклик знайти інші літери і повністю розшифрувати первісний напис часів князя Володимира:

Желательно, чтобы кто-нибудь из археологов, знающий греческий язык, потрудились расстановкою литер известной надписи, находящейся в стене новой Десятинной церкви, найти значение и смысл оных: что мне кажется возможным. Сказывают, что и верхняя часть оной была в одну строку, но перенесена лет 60 тому назад по случаю увеличения окошка⁵⁵.

51 Берлинский М. *Краткое описание Киева*, 66.

52 Ананьева Т.Б. Десятинна церква коло витоків археологічних досліджень (1820–1830-ті рр.). *Церква Богородиці Десятинна в Києві*. Київ, 1996, 15–23.

53 План Киевской Десятинной Богородицкой с объяснениями онаго. *Отечественные записки*. Ч. 21. Кн. 59. Вып. III (Март), 1825, 396.

54 План Киевской Десятинной Богородицкой, 401.

55 Извлечение из археологического путешествия по России Павла Свиньина в 1825 г. *Труды и записки Московского общества истории и древностей российских*. Ч. III. Кн. 1., 1826, 199–200.

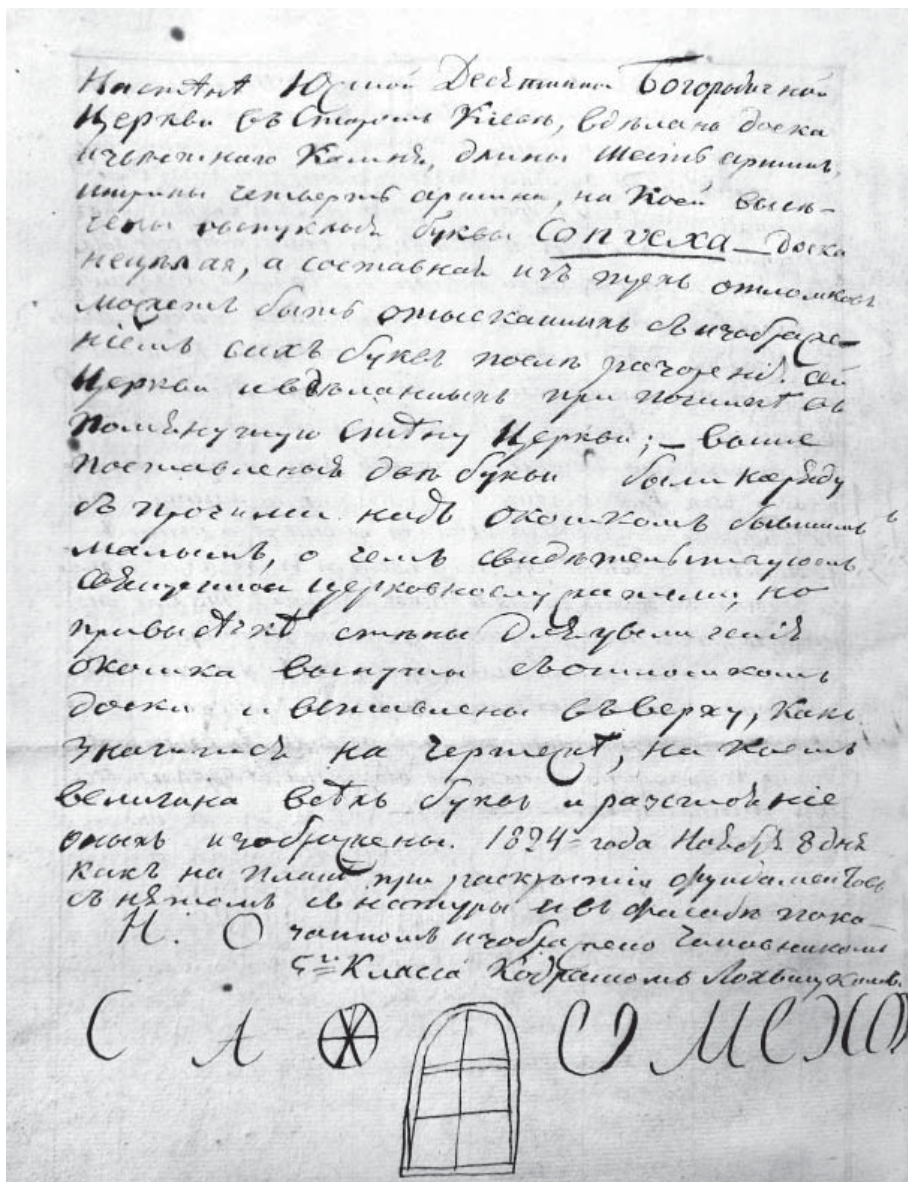
Цитований заклик безпосередньо відображає ентузіазм самих учасників розкопок. Навіть одіозний археолог-аматор К. Лохвицький намагався постійно описати і прокоментувати грецькі літери на стіні могилянської споруди. Він залишив його на прикінцевих аркушах манускрипту, основою якого є рукописна копія видання *Опыта исторического словаря о российских писателях* Миколи Новікова 1772 р. та розділи одного з передруків київського *Синопису* на тему «Володимирового хрещення» (зокрема, про «вибір вір» князем, похід у Корсунь та хрещення киян). Запис і прорис з літерами датовано 8 листопада 1824 р. За цим вміщено власноручне схематичне зображення вікна з літерами. Наводимо відповідний текст і зображення [іл. 6]:

На стѣнѣ южной Десятинной Богородичной церкви въ старомъ Кіевѣ, вдѣлана доска изъ рѣжнаго камня, длины шесть аршинъ, ширины четверть аршини, на коей высѣчены выпуклые буквы CONVEXA — доска нецѣлая, а составная изъ трехъ отломковъ можетъ быть отысканныхъ съ изображеніемъ сихъ буквъ послѣ разоренія сей церкви и вдѣланныхъ при починкѣ въ помянутую стѣну церкви; — выше поставленные двѣ буквы были наряду съ прочими надъ окошкомъ бывшимъ малымъ, о чемъ свидѣлствуютъ священники церковнослужители; но при высѣчкѣ стѣны для увеличенія окошка вынуты съ отломкомъ доски и вставлены съверху, какъ значится на чертежѣ, на коемъ величина всѣхъ буквъ и разстояніе оныхъ изображены. 1824 года ноября 8 дня какъ на планѣ при раскрытіи фундаментовъ снятомъ съ натуры и въ фасадѣ показанномъ изображено чиновникомъ 5-го класса Кондратомъ Лохвицкимъ⁵⁶.

Археолог-аматор помилково передає грецькі графеми. Крім того, він апелює до свідчень священнослужителів Десятинної церкви як надійного джерела інформації для суджень про причини негармонійного розміщення двох літер над вікном. Водночас запис Лохвицького є цінним, оскільки відображає імовірність обговорень поміж учасниками розкопок восени 1824 р. різних версій щодо вмурування грецьких літер до уцілілої південної стіни під час котроїсь із відбудов зруйнованого монголами храму⁵⁷. При цьому привертає увагу спроба пояснити причини розміщення фризу з двома літерами (явно «Н:О») над рядом з інших літер у zenіті нижнього вікна. Лохвицький відсилає до попередніх ремонтних робіт, коли могли зробити додаткову «высѣчку стѣны для увеличенія окошка». Із цього судження очевидним постає те, що 1824 р. визнавалося існування вікна у нижньому ярусі південної стіни в оригінальній версії храму.

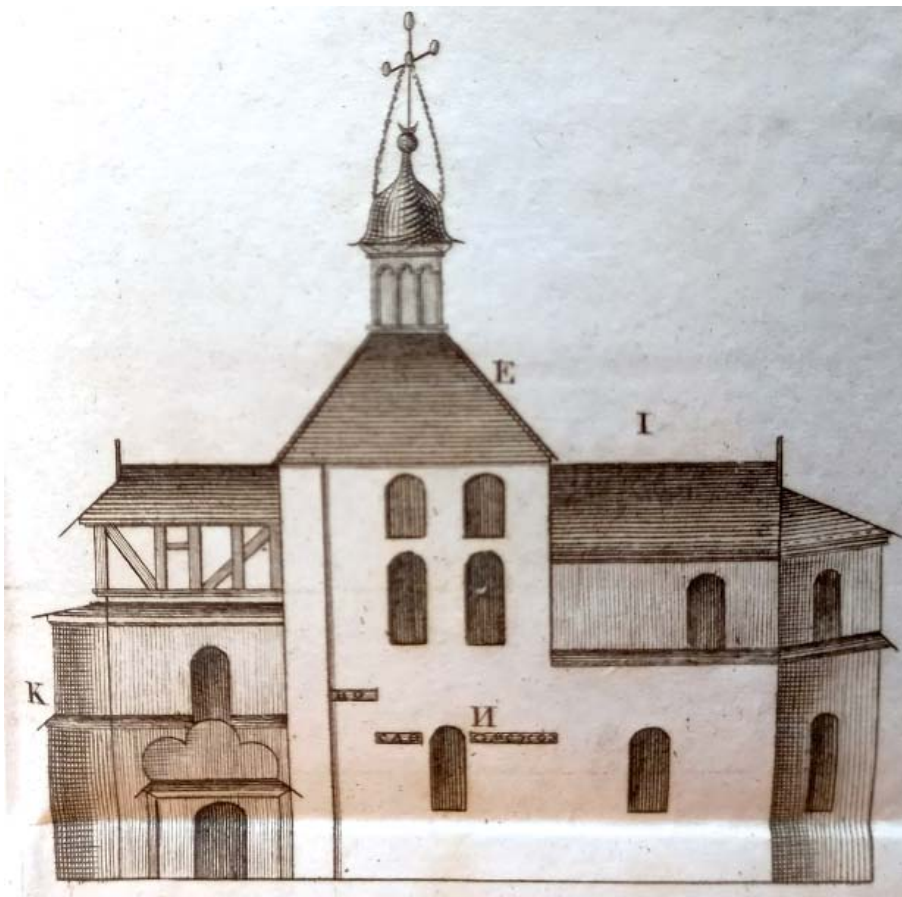
56 IP НБУВ. Ф. 312 (Рукописи Києво-Софійського собору), №25 / 542 П, арк. 320 зв. Точність у визначенні почерку Лохвицького підтверджується безпосереднім зіставленням із його нотатками на паперах стосовно історії Десятинної церкви, що їх свого часу аналізувала Т. Б. Ананьєва. Див., зокрема: ЦДІАУК. Ф. 222, оп. 1, спр. 274, арк. 5, 7, 25 зв.

57 Симптоматично, що таке питання прямо формулює митрополит Євгеній у своїй праці про Софійський собор, яка вийшла наступного, 1825-го, року: «надпись отгадать не можно. Неизвестно также, на какой части церкви находилась надпись сия, и когда обломки ее вмазаны в стену»: Описание *Киево-Софийского собора и киевской иерархии*. Київ, 1825, прим. 18, 8.

Іл. 6. Запис і малюнок К. Лохвицького вікна з грецькими літерами
на стіні Десятинної церкви. 1824 р.

Проміжним підсумком спостережень перших київських археологів над грецькими літерами можна вважати також креслення південного фасаду, вміщене на вклейці до вже згаданого видання *Отечественных записок* [іл. 7].

Лл. 7. Зображення південного фасаду Десятинної церкви з літерами. 1825 р.

В літературі її подекуди асоціюють із Лохвицьким, однак його власна графічна версія, наведена вище, навіть не надається для порівняння.

Опубліковане 1825 р. креслення стіни не додає нічого нового до представлення грецьких графем у версії Іванова 1810 р. Однак тут більш повно показано саму споруду, передусім — дерев'яну прибудову до неї із заходу (про неї документально відомо з 1682 р.⁵⁸). Завдяки такому цілісному представленню споруди на малюнку можемо говорити про центральність у розташуванні грецьких літер відносно всієї могилянської будівлі. У свою чергу,

58 Ернст Ф. Л. Київська архітектура XVII віку: реставрація пам'яток великокнязівської доби у 17 ст. Київ та його околиця в історії та пам'ятках, 1926, 153.

це виказує очевидні наміри «реставраторів» XVII ст. увиразнити «сліди» діянь хрестителя Русі.

Важливою подією археологічних досліджень храму 1820-х рр. стало віднайдення кам'яного фризу з двома грецькими літерами (Т:О)⁵⁹. Підозрюємо, це і є ті «дві-три грецькі літери, збиті робітниками», про які доповідав Теплоу митрополит Арсеній у своєму листі 1769 р. Як виглядає, ці літери восени 1769 р. попросту вже ніхто не шукав. Тут доречно згадати наведене вище свідчення Карамзіна, що під час ремонту у 1760-х рр. робітники натрапили на дві мармурові дошки, які потім було вкопано у землю (і це відбулося без відома митрополита).

Очікувано, знахідка цих двох літер не могла посприяти «реконструкції» всього втраченого напису. Однак спричинене нею обговорення ознаменувалось формулюванням версії щодо історії всього грецького напису.

У своїй розгромній анонімній рецензії 1830 р. на *Краткое историческое описание первопрестольной Десятинной церкви в Киеве* (1829) вчений митрополит Євгеній (Болховітінов) розкритикував інтерпретацію авторів видання щодо характеру ремонту княгині Долгорукової⁶⁰. Взамін він запропонував цілком логічну реконструкцію подій: «вероятнее что сам Петр Могила, нашедши сии обломки в щебне от древней Десятинной церкви приказал, как памятник, вмазать их явно на южной стене»⁶¹. Разом із цим, він відкинув версію видання 1829 р., що літери «онья составляли начальныя литеры целых слов или речений, в виде неизвестной надписи». Як наполягав митрополит Євгеній, «из обломков сих никакого смысла составить не можно». На його думку, «полная надпись была на западной входной, или какой другой стене древней церкви»⁶².

Фактично Євгеній запропонував логічне пояснення особливостей і долі грецьких літер з фасадів Десятинної церкви, що загалом підтверджують сучасні дослідження. Владика проникливо зауважив, що Петро Могила вмурував літери «как памятник». Як не парадоксально, зі зведенням нової будівлі Десятинної церкви за проектом В. Стасова у 1830-х рр. кам'яні фризи

59 Як відзначено у виданні 1829 р., «при выемке рвов, для двух стен фундамента и при разравнивании места, найдены обломки мозаики и мрамора, камень с высеченными на оном Греческими литерами: Т:О»: *Краткое историческое описание первопрестольной Десятинной церкви в Киеве*. Санкт-Петербург, 1829, 21–22.

60 Митрополит також повністю спростував версію видання 1829 р., що грецькі літери «около 1771 года из под штукатурки, из вне южной стены, нечаянно открылись». Підозрюємо, це повідомлення стало результатом творчого доопрацювання інформації з Карамзіна у поєднанні з туманними «пригадуваннями» церковнослужителів, згаданих Лохвицьким. За його участі, як відомо, готувалося видання 1829 р. Що ж до версії про тиньк, нагадаємо: у листуванні 1769 р. ніде не вказано, що грецькі графеми було вкрито тиньком.

61 Подібну ідею також висловив і Берлінський. Його публікація вийшла в той же рік, що й Євгенія: Берлинский М. Ф. О Десятинной церкви. *Труды и летописи Общества истории и древностей российских при Московском университете*. Ч. V. Кн. I., 1830, 108–109.

62 Замечания на книгу «Краткое историческое описание Десятинной церкви в Киеве». *Московский телеграф*, 11, 1830, 345.

з грецькими літерами вмурували до стіни — подібно до комеморативних практик доби Петра Могили. При цьому грецькі літери проголосили «древнейшим памятником русской письменности, достойный всякого сохранения»⁶³.

Таким чином, можна констатувати, що з часу «реставрації» Петра Могили грецькі літери на фасаді Десятинної церкви сприймалися за достовірне свідчення діянь хрестителя Русі. Зі зростанням усвідомлення значимості епіграфічних пам'яток у другій половині XVIII ст. старовинні графеми Десятинної стають предметом скрупульозних описів і наукових досліджень. Кожна чергова спроба їх зрозуміти — чи то здійснена в рамках виконання запиту Катерини II 1769 р., чи під час «археологічної експедиції» 1810 р. К. Бороздіна і О. Єрмолаєва, чи учасниками перших археологічних досліджень Києва 1820-х років — однаково завершувалася констатацією неможливості відгадати напис часів Володимира. Важливо, що кожна із названих спроб супроводжувалась постановкою і вирішенням дослідницьких питань, зокрема, про масштаб і характер різних реставрацій першого кам'яного храму Русі, а також їх вплив на збереження історичних залишків храму (коли йшлося про пошкодження грецьких графем робітниками під час ремонтів). Систематичний огляд цих обговорень та пов'язаних із ними описів і малюнків, а також віднайдення нових документів дають підстави уточнити окремі деталі «реставрацій» Десятинної церкви. Найімовірніше, за могилянської доби кам'яні фризи з літерами вмонтували до південної стіни, цілеспрямовано по центру нижнього ярусу і відносно до вже існуючого після 1240 р. вікна. Ремонт храму у 1760-х рр. полягав у встановленні дверей у вівтарній частині та у фасадних роботах, в тому числі і переробці вікна нижнього ярусу, через що було пошкоджено і збито зі стіни фриз з двома літерами (чи не з «Т:О», знайденими у 1826 р.?). І нарешті, перші дослідження грецьких літер Десятинної церкви протягом кінця XVIII — першої третини XIX ст. напряду співвідносяться зі становленням критичної історіографії та наукових студій, а це, своєю чергою, є предметом різнопланових досліджень історичної культури.

Інститут історії України НАН України

63 Відповідне формулювання вжито у підготовленому М. Сементовським популярному виданні: *Указатель святыни и священных достопамятностей Киева*. Изд. 2-е. Киев, 1853, 134.